

Шепетяк О. Теорія мовленнєвих актів. // Вісник факультету романо-германської філології / За ред. Кеміня В.П. – Вип. 3. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ, 2008. – С. 93-105.

УДК: 801.7

Ш – 53

Олег Шепетяк

Теорія мовленнєвих актів

У статті викладено основні аспекти теорії мовленнєвих актів, запропонованої Дж. Остіном та Дж. Сьорлем. Проаналізовано локутивний, іллокутивний та перлокутивний акти як складники мовленнєвого акту. Особливу увагу присвячено перформативному та пропозиційному актам.

Ключові слова: філософія мови; теорія мовленнєвих актів; локуціон; іллокуціон; перлокуціон

The article deals with the main aspects of the theory of speech acts which are suggested by J.L. Austin and J.R. Searle. The locutionary, illocutionary and perlocutionary acts are analysed here as the components of the speech act. Heat attention is paid to performative and declarative acts.

Key words: philosophy of language; філософія мови; theory of speak acts; locution; illocution; perlocution

Постановка проблеми. Одним з найвідоміших напрямків аналітичної філософії стала "теорія мовленнєвих актів", започаткована та розвинута в англосаксонському середовищі Джоном Л. Остіном та Джоном Р. Сьорлем. Їх уважають першими філософами, які досліджували "мову як таку". Основними працями, які поклали початок теорії мовленнєвих актів, були збірка лекцій Дж. Остіна, вперше видана в Оксфорді 1962 р. під назвою "How to Do Things With Words", а також праця Дж. Сьорля "Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language", видана в Кембриджі 1969 р.

Постановка завдання. У статті ми здійснимо спробу систематизувати та коротко викласти основні положення теорії мовленнєвих актів. Мета зумовлена тим, що більшість досліджень у цій царині охоплюють лише деякі її аспекти. При цьому інколи важко віднайти цілісність та систематичний виклад даної теорії.

Аналіз останніх досліджень. У статті, окрім згаданих текстів творців теорії мовленнєвих актів, ми посилатимемось також на праці дослідників, зокрема на відому працю Едмунда Рунтгальдіра "Analytische Sprachphilosophie", виданий Марлісом Гергардтом збірник "Linguistik und Sprachphilosophie", а також енциклопедичні статті у "Großes Werklexikon der Philosophie" та "Philosophie. Meyers kleines Lexikon". Особливо важливим джерелом для цього дослідження, яке слугувало поштовхом до написання цієї статті, став курс лекцій з "Теорії мовленнєвих актів", прочитаний професором Гансом Крамлем в Іннсбрукському університеті Леопольда-Франца (Австрія) у 2005 р. та викладений в рукописному варіанті тексту лекцій.

Локуціон, іллокуціон, перлокуціон

Дж. Остін, аналізуючи мовленнєві акти, зауважив, що одне і те ж висловлювання вміщує в собі кілька актів. Говорячи, людина не лише вимовляє слова, а й здійснює цілий комплекс дій. Ці дії Дж. Остін називає локутивним, іллокутивним та перлокутивним мовленнєвими актами [2, 114].

Локуціон – це аспект мовленнєвого акту, в якому щось озвучується. Тут йдеться про сам звук. Байдуже, в якому контексті, по відношенню до чого, з якими очікуваннями було це сказано. Коли мовець каже: "Тут холодно", чи вигукує: "Ой!", – то насамперед видає якийсь звук. Локутивний акт поділяється на фонетичний, фатичний та ретичний акти.

Фонетичний акт продукує голосовий матеріал. Слово "фонетичний" походить від грецького "φωνή" – "голос", "звук". Цей акт включає в себе лише сам звук. Фатичний акт продукує матеріал, пов'язаний з окремою мовою. Слово "фатичний" походить від грецького "φάσις" й означає "мовно артикульований". Кожен мовний акт пов'язаний з якоюсь конкретною мовою (українською, англійською тощо), оскільки не можна говорити ніякою мовою. Ретичний акт щось висловлює. Слово "ретичний" (як і "риторика") походить від грецького "εἶρεῖν" – "висловлюючи". Якщо фонетичний акт видає звук, фатичний пов'яже його з мовою, то ретичний висловлює, тобто творить слово. На думку Дж. Остіна, саме на рівні ретичного акту звук несе "reference" та "sense" (або "Sinn" (зміст) та "Bedeutung" (значення), за Готтльобом Фреге) [3].

Іллокуціон – це інформативний аспект мовленнєвого акту. Кожен мовленнєвий акт несе в собі якусь інформацію. Кажучи "Тут холодно", ми передаємо інформацію про те, що в місці, де було вимовлено це речення, холодно. Вигукуючи "Ой!", ми передаємо інформацію про те, що нам боляче або ми налякані. Передавати інформацію (іллокуціон) – не те саме, що видавати звук (локуціон). Коли хтось, наприклад, грюкає дверима, то теж видає якийсь звук, але той звук не несе в собі жодної інформації, якщо він здійснений без наміру цією дією щонебудь виразити.

Перлокуціон – це аспект мовленнєвого акту, пов'язаний з очікуваннями певної реакції на передану інформацію. Коли адресант каже: "Тут холодно", – то очікує, наприклад, що адресат зачинить вікно. Вигукуючи "Ой!", можна сподіватися, що хтось прийде на допомогу. Якщо немає жодних очікувань, то й немає мовленнєвого акту. Ще Аристотель вважав, що цільова причина є основною серед чотирьох ним виведених причин, оскільки, без мети не відбувається жодна дія.

При такому розрізненні недопустимо вбачати в локутивному, іллокутивному та перлокутивному актах різні мовленнєві акти. Це лише різні аспекти одного і того ж самого мовлення. Коли хтось вишиває, то тримає в руці голку, тягне нитку, дивиться на полотно... Але це все є тим самим актом вишивання. Так само і в мові: видаючи звук, передаючи інформацію, очікуючи певної реакції, мовці творять один акт.

На думку іншого співтворця теорії мовленнєвих актів – Джона Сьорля, локуціон складається з акту висловлювання (який відповідає Остіновим фонетичному та фатичному актам) та пропозиційного акту (який відповідає Остіновому ретичному акту) [2, 1374]. Пропозиційний акт включає в себе референцію та предикацію.

Перформативний акт

Кожен іллокутивний акт є також перформативним актом. Перформативний акт – це такий акт, який створює у світі нову реальність. Перформативний акт не конче мусить бути озвученим мовленнєвим актом. Коли почесна особа перерізає смужку, відкриваючи нову установу, то відбувається перформативний акт, тому що створюється нова реальність – нова установа. Коли президент проголошує указ, то це також є перформативним актом, тому що вноситься щось нове у життя суспільства [6, 47].

Кожен перформативний акт відбувається в певному контексті. Якщо професор в магазині скаже: "П'ять", то можна зрозуміти, що він хоче купити п'ять штук чогось. Якщо ж він на екзамені скаже "П'ять", то це скоріш за все означатиме оцінку студента. У кожному перформативному акті розрізняють різні аспекти:

1. Ті, які стосуються того, хто говорить. Зміст сказаного, форма висловленого належать виключно до того, хто це говорить. У щоденному спілкуванні ми абсолютно незалежні. Кожен розповідає те, що йому видається цікавим та корисним. Якщо мовця не цікавить футбол, то він і не починає розмову про нього. Мовленнєвий акт під цим кутом зору зумовлюється внутрішніми причинами того, хто говорить. Якщо хтось сердитий, то його мова буде інакшою, аніж тоді, коли він усім задоволений, навіть тоді, коли йтиметься про одне і те ж.

2. Ті, які стосуються до того, хто слухає. Говорити про роль того, хто слухає, можна по-різному. Мовленнєвий акт передає інформацію. Ця інформація повинна бути сприйнятою.

Сприйняття залежить від того, хто слухає, від горизонту його знань, від його бажання сприймати і розуміти. Однак це все ж пасивна роль. Тут адресат не формує мовленнєвого акту. Одночасно адресат відіграє і активну роль, коли він сам бере участь у формуванні мовленнєвого акту. Наприклад, коли хтось запитує, то тим самим впливає на формування відповіді. Відповідь – це мовленнєвий акт, який скерований до того, хто запитував, як до адресата. Адресат відіграє конструктивну роль в мовленнєвому акті навіть тоді, коли нічого не запитують. Наприклад, ніхто не говоритиме французькою до того, хто не розуміє французької мови; ніхто не вживатиме складних математичних термінів, говорячи до людини, яка мало тямить у математиці. Тобто автор мовленнєвого акту, творячи його, враховує можливості адресата, формує свої висловлювання так, щоб адресат міг їх розуміти. Навіть в ситуаціях, коли ми не хочемо, щоб нас розуміли, ми враховуємо горизонт слухача і вдаємося до такої мови, якої він не розуміє. Тут адресат нібито нічого не робить, та все ж він відіграє активну роль хоча б тому, що він є такий, а не інакший.

3. Спільність адресанта й адресата. Це добре видно на прикладі таких мовних актах, як парі, угода та інше. Кожен мовленнєвий акт є дією двох (виходить від одного і скеровується до іншого).

4. Інституційні акти. Сюди належать акти, форма яких визначається певною інституцією. Коли хтось одружується, то робить це за законом держави, або Церкви. Коли хтось змінює громадянство, то діє за законами двох держав. Тобто основну роль тут відіграє інституція. Ніхто не може прийняти громадянство України, не проживши тут п'ять років (хіба що на те є особливий указ президента). Так само ми чинимо за інших обставинах нашого життя. Ми маємо лекції тоді, коли це визначив розпорядок. Ми їмо за столом, а спимо в ліжку, тому що так прийнято в нашій культурі. Усі наші дії визначені певними інституціями. При цьому неофіційні інституції визначають значно більше правил, ніж офіційні. Культура диктує більшість наших дій.

Можна виділити два типи дії інституційних актів. Це суспільні правила (сюди входять закони, традиції, неписані правила та інше) і відношення до суспільних правил.

Кожен з цих типів співвідносять з адресантом, адресатом та сукупно адресантом-адресатом. Не всі мовленнєві акти конче мусять входити до якоїсь підгрупи. Так, інституційні акти ділять на два типи, кожен з яких має декілька так званих випадків:

До типу 1 випадку А належать декларації, проголошення законів, указів, вироки судів, а також випадки, коли хтось засуджує вчинки інших, виходячи з традицій тощо. До типу 1 випадку Б відносяться призначення на посаду, призначення чийось представником і т. і. До типу 1 випадку В зараховують угоди, купівлю-продаж... Отже, тип 1 включає всі дії, пов'язані з проголошенням інституційного правила або його уточненням та застосуванням у конкретній ситуації.

До типу 2 випадку А відносяться прийняття посад, зобов'язань, згода виконати прохання і так далі. Прикладом типу 2 випадку Б може бути, наприклад, Хрещення: Церква не встановлювала цієї Св. Тайни; вона лише як виконавець здійснює її щодо третього. Прикладами типу 2 випадку В є всі дії, які звершуються двома або більше особами в межах закону (наприклад, одруження). Отже, тип 2 включає всі дії, пов'язані з підпорядкуванням закону, його виконанням.

Дж. Остін наводить декілька правил, які повинні бути дотримані в мовленнєвому акті. Він їх позначає грецькими літерами α , β , γ . Кожне правило ділить на два пункти. Наведемо ці правила, дещо спрощуючи виклад:

$\alpha.1$ *Щоб відбувся перформативний акт, повинна існувати певна інституція, заснована на певній конвенції; мовні акти відбуваються в межах цієї інституції.* У цьому правилі треба виділити два аспекти: конвенція та інституція. Уявімо собі ситуацію, коли хтось зранку, вітаючись, каже до нас "Доброго вечора!". Що відбулося в цій ситуації? Хтось здійснив мовленнєвий акт. Але цей акт не був відповідним. Ми можемо це розцінити як жарт чи помилку, але не як привітання. Щоб привітатися, він повинен в цей час дня сказати "Доброго ранку!". Якщо перформативного акту не відбулося, хоча було бажання його

здійснити, то було порушене якесь правило, яке б мало визначати цей акт. Цим правилом, яке визначає перформативний акт, є суспільна домовленість – конвенція. Протягом тисячоліть склалися традиції суспільства, і кожен його член, входячи в суспільство, в культуру, приєднується до цієї конвенції. Усі конвенційні правила творять одну структуру – інституцію. Інституцією можуть бути як певне культурне товариство, так і держава, Церква, фірма, університет. Інституція творить правила, та стежить за їх дотриманням. Будь-який мовленнєвий акт має сенс лише в певному середовищі.

а.2 Особи, які прагнуть здійснити перформативний акт, мусять бути готовими для здійснення цього акту. Уявімо собі, що громадянин України, який прожив на території України не менше п'яти років та не притягався до кримінальної відповідальності, заявив про своє бажання отримати українське громадянство. Це неможливо, тому що громадянин України не підходить під категорію потенційних претендентів на українське громадянство, оскільки він уже його має, хоча в чинному законодавстві України і не забороняється громадянам України клопотати про отримання українського громадянства. З цього прикладу видно, що громадянин України не є відповідною особою для здійснення цього перформативного акту. Так само ніхто, крім президента України, не може видавати укази, ніхто, окрім парламенту, не може приймати закони...

в.1 Мовленнєві акти повинні відбуватися коректно. Щодо кожного мовного акту існує ціла низка правил, з якими вони повинні узгоджуватися. Не можна в магазині зняти з рахунку гроші або в банку купити хліб.

в.2 Мовленнєві акти повинні бути повними. Форма акту передбачає також усі її частини. Якщо клієнт банку підійде до банкомату, набере пін-код, вкаже бажану суму, то акт все одно не відбудеться, якщо він не вставить картку.

г.1 Той, хто творить мовленнєвий акт, повинен знати, як правильно його здійснювати. Мовні акти творяться не самі для себе, а для інших людей. Тому той, хто говорить, мусить знати норми, встановлені конкретним культурним середовищем, конкретною інституцією. Якщо хтось пише прохання, то мусить знати форму написання. Якщо хтось хоче надіслати листа, то мусить вміти правильно написати адресу.

г.2 Той, хто говорить, повинен чинити так, як вимагає середовище. Це правило свідчить, що знання, передбачені правилом г.1, повинні бути впроваджені в життя. Якщо хтось знає правильну адресу, та все ж пише хибну, то лист не дійде туди, куди адресант хотів його надіслати.

Пропозиційний акт

Інший значним співтворцем теорії мовних актів був Джон Сьорль. До його заслуг належить введення і розробка вчення про пропозиційний акт. Пропозиційний акт – це акт, який об'єднує в собі два інших: референцію та предикацію [5, 402]. Референція – це мовленнєвий акт, за допомогою якого щось окреслюється певним терміном. Предикація – це мовленнєвий акт, за допомогою якого окреслюються властивості чогось. Речення "Стіл є дерев'яний" є пропозиційним актом. Та частина речення, в якій річ назвали словом "стіл", є референцією. Пов'язання його зі словом "дерев'яний", тобто властивістю речі, є предикацією. Об'єкт референції (річ, про яку йдеться) називається референтом. Референт не мусить бути матеріальною річчю. Це можуть бути вчинки, події, вигадані речі тощо.

Пропозиційні акти підлягають перевірці і можуть бути істинними або хибними. Проблема виникає у випадку, коли йдеться про неіснуючі предмети. Референтом речення "Пегас не існує" є Пегас. Якщо ми щось можемо назвати, тоді воно є, існує. Але в реченні сказано, що Пегас не існує. Отож, одне і те ж речення стверджує, що Пегас існує (якщо ми про нього говоримо, то він є) і не існує. Цей парадокс зазвичай вирішують так: Уживаючи слово "Пегас", ми приймаємо його існування в грецькій міфології, а кажучи, що він не існує, ми стверджуємо, що він не існує в світі матеріальних предметів. Отже, речення "Пегас не існує" можна замінити реченням "Міфічна істота Пегас в реальності не існує".

Існує три аксіоми референції:

Аксіома існування – все, що окреслюється словом, мусить існувати. Під існуванням тут треба розуміти не тільки матеріальне, а й існування в уяві, мріях, легендах...

Аксіома ідентичності – якщо певний предикат належить якійсь речі, то він належить усім речам, які їй ідентичні.

Аксіома ідентифікації – предикат належить до певного референту не залежно від того, якими термінами він окреслюється. У реченні "Цей автомобіль червоний" терміном, який окреслює референт, є "цей автомобіль". Якщо цей термін замінити на "ця машина", то предикат ("червоний") від цього не зміниться.

Теорія референції Дж. Сьорля викликала реакцію наукового співтовариства. Дж. Сьорль був прихильником учення Г. Фреге про зміст і значення. Також, на думку Дж. Сьорля, кожне ім'я належить до якогось виду, чи класу. Іменем "Еверест" ми називаємо гору, отже, це ім'я належить до групи, яка об'єднана іменем "гора". Ідеї Дж. Сьорля розвивались у багатьох напрямках, які починали з критики деяких його моментів. Однією з найцікавіших була критика Сауля Кріпке. Він вважав, що Дж. Сьорль є типовим представником "теорії зв'язки імен". Теорія зв'язки імен стверджує, що референція пов'язує імена лише певною зв'язкою, в одну родину. Імена, які за своїм значенням, можливо, і не мають нічого спільного, пов'язуються одним іменем. С. Кріпке наводить такий приклад. Різні твори, які написав Аристотель, або й ті, які були йому приписані, об'єднані під одним іменем, хоча і не мають між собою нічого спільного.

Практичне застосування референції може тягнути за собою певні проблеми в побутовій мові. Наприклад, речення "Шевченко своєю популярністю відіграв вагому роль в українській культурі" ми не бачимо чітко, про якого саме Шевченка йдеться: поета чи футболіста. Це може викликати непорозуміння в подальшій розмові. Щоб уникнути таких проблем, до референції ставляться декілька вимог:

а) функцією висловлювання є презентація якоїсь конкретної речі (коли ми вживаємо слово "Шевченко", то знаємо, про якого Шевченка говоримо);

б) функцією референції є представлення адресатові якоїсь конкретної речі;

в) адресант повинен використовувати лише такі висловлювання, які, на його думку, відповідають попереднім вимогам (коли мова йде про Тараса Шевченка, то, вживаючи слово "Шевченко" в середовищі літераторів, немає потреби уточнювати, що мається на увазі, але в розмові з футболістами, це не завадило б);

г) кожен адресант може помилитися щодо розуміння адресата (навіть коли хтось вживає слово "Шевченко" серед літераторів, не уточнюючи змісту, немає певності, що його зрозуміли правильно);

г) кожен адресат також може помилитись.

На думку Дж. Сьорля, предикація не є окремим мовленнєвим актом, а лише частиною пропозиційного акту. Те саме стосується й референції. Але референція все ж несе якусь інформацію в самій собі. Предикація ж самостійно не несе жодної суттєвої інформації. Пропозиційним актом є, наприклад, "Ця книжка червона". У цьому реченні референцією є окреслення предмета словами "ця книжка", а предикацією – опис предмета словом "червона". Висловлювання "ця книжка" вже несе якусь інформацію. Коли ми чуємо ці слова, то принаймні знаємо, про що йдеться. Слово "червона", навпаки, не несе жодної інформації. Коли нам мовець вимовить тільки слово "червона" поза реченням та контекстом, то воно не буде зрозумілим слухачам.

Проблеми розвитку теорії мовних актів

У контексті завдань, які перед собою ставила аналітична філософія, а саме – знищення проблем філософії шляхом аналізу мови, теорія мовних актів сприймалася як наукова революція, яка врешті-решт перетворить філософію в точну науку. Її сприймали як засіб очищення мови з метою створення ідеальної мови, вільної від багатозначних та пустих висловлювань. Проте вже в кінці 80 – на початку 90 рр. філософський світ побачив, що теорія не виправдовує покладених на неї сподівань [3].

Щодо причин цього можна дискутувати. Та все ж спробуймо проаналізувати, не претендуючи на повноту висновків.

Дж. Остін, Дж. Сьорль та інші намагалися покласифікувати усі мовні акти, так як класифікує біологія чи хімія предмети своїх досліджень. Тобто в теорії застосовувався емпіричний метод. Така класифікація дала б змогу позбутися всіх двозначностей, непорозумінь та проблем, пов'язаних з мовою. Як виявилось, в мові застосувати метод точної класифікації неможливо. Не вдалося зарахувати усі мовленнєві акти до відповідних груп та чітко відмежувати їх від інших. Мовленнєві акти надто невизначені. Вони належать одночасно до різних груп і залежать від багатьох зовнішніх чинників. Звідси можна зробити висновок, що мова є плодом культури, нематеріальним та неемпіричним творінням Духа.

1. Austin J.L. How to Do Things With Words / John L. Austin – Second Edition / Harvard: University Press, 1981. – 169 p.
2. Großes Werklexikon der Philosophie. Bände 1 und 2 / [Herausgegeben von F. Volpi.] – Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1999. – 1733 S.
3. Kraml H. Sprechakttheorie. Manuskript der Vorlesungen am Institut für Christliche Philosophie der Katholisch-Theologischen Fakultät der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck / Hans Kraml – Innsbruck, 2005.
4. Linguistik und Sprachphilosophie. / [Herausgegeben von M. Gerhardt] – München: Paul List Verlag KG, 1974. – 315 S. (List Taschenbücher der Wissenschaft).
5. Philosophie. Meyers kleines Lexikon / [Herausgegeben von der Redaktion für Philosophie des Bibliographischen Instituts] – Mannheim, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut, 1987. – 536 S.
6. Runggaldier E. Analytische Sprachphilosophie. – Stuttgart, Berlin, Köln: Verlag W. Kohlhammer, 1990. – 192 S. – (Grundkurs Philosophie; Band 11).